ծում[34] բաժանում է վերոհիշյալ մտքերը և միաժամանակ ընդգծում, որ չի կարելի անգիտանալ արևմտահայերի ազատագրման գործում հայ բոլշևիկների բռնած ճիշտ դիրքը։ Հոդվածում ցույց է տրվում, որ շինծու է այն միտքը, թե իբր մարքսիստները կռիվ են հայտարարում «բազմաշարշար տաճկահայ ժողովրդի ազատության համար մղվող կռվին»։

Հայ մարքսիստներն սկզբից ևեթ մտահոգվել են արևմտահայերի բախտով։ «Ուղարկելով Տաճկաստանում կռվող եղբայրներին մեր սոցիալիստական ողջույնը,— գրում էր թերթը,— մենք բացարձակ կերպով հայտարարում ենք մեր ճամակությունը բազմաշարշար տաճկահայ ժողովրդի ազատարար գործին և մեր անկեղծ ցանկությունն է, որ ազատությունը հասնի որքան կարելի է շուտ»[35]։

ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի, Բաքվի, Բաթումի կոմիտեների, Կովկասյան միության տեղական լենինյան-իսկրայական կազմակերպությունների և խմբերի կազմում գործում էին տարբեր ազգերի բանվորական շարժման ակտիվ գործիչներ, հավատարիմ լենինյաններ, որոնց հայացքներն ու գործունեությունը խարբսխված էին հեղափոխական մարքսիզմի հզոր տեսության, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի վրա։ Նրանք իրենց ինտերնացիոնալ պրոպագանդայով և ագիտացիայով հաղթահարում էին ազգային մեկուսացման և օտարացման արգելքները, նպաստում դարեր ի վեր կողք-կողքի ապրող ժողովուրդների մերձեցմանը, աշխատավորների դասակարգային ինքնագիտակցության հասունացմանը։ Բոլոր հուզող հարցերի մասին թռուցիկներն ու կոչերը հրատարակվում էին ռուսերեն, հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն և այլ լեզուներով։ «Ռուսը տարածում և փակցնում էր հայկական և վրացական պրոկլամացիաներ.— գրում էր լենինյան «Իսկրան»,— հայ բանվորն ագիտացիա էր մղում թաթարների մեջ, վրացի գրաշարը տպագրում էր ռուսական թռուցիկներ և նրանք բոլորը միասին, համատեղ, մշակում էին ցույցերի, գործադուլների, կազմակերպական ժողովների գործողությունների պլանը»[36]։ Այս բոլորի շնորհիվ կոփվում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամությունը, երկրամասի պրոլետարիատը հանդես էր գալիս որպես մի միասնական ուժ։ Դա միակ ճիշտ տակտիկան էր, որ վարում էին երկրամասի լենինյանները։ «Միայն կազմակերպվելով որպես միասնական, լրիվ ինքնուրույն կուսակցություն առանց ազգությունների խառնության,— 1903 թ. գրել է Բ. Կնունյանցը,— Ռուսաստանի պրոլետարիատը կարող է դառնալ այն հզոր քաղաքական ուժը, որն ընդունակ կլինի դառնալու երկրի բոլոր հեղափոխական ուժերի իսկական ավանգարդը և վերջնականապես ջախջախելու ինքնակալությունը»[37]։

2. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

1900—1903 թթ. ծավալված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամն էլ ավելի սրեց հակասությունները երկրում։ Կապիտալիզմը իմպերիալիզմի դարաշրջանում դառնում էր ավելի գիշատիչ։ Աճում էին մոնոպոլիստական միավորումները։ Իրար ետևից անհետանում էին մանր ու միջին ձեռնարկու-

34 «Մեր պատասխանը» հոդվածի հեղինակը Բ. Կնունյանցն է։

35 «Պրոլետարիատի կռիվը», № 2—3, 1903։

36 «Искра», № 51, 22 октября 1903 г.

37 Նույն տեղում։

թյունները, փակվում հազարավոր ֆաբրիկաներ ու գործարաններ։ Փողոց էին նետվում տասնյակ հազարավոր բանվորներ։ Ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում բանվորները տնտեսական գործադուլներից անցնում են քաղաքական ցույցերի։ Սկսվում է բանվորական շարժման վերելքը։ 1901 թ. գարնանը ՌՍԴԲԿ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Խարկովի, Կիևի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Կազանի, Սարատովի, Եկատերինոսլավի և այլ քաղաքների լենինյան-իսկրայական կոմիտեների կոչով քաղաքական ցույցերի են ելնում հազարավոր բանվորներ՝ «Կորչի ինքնակալությունը» լոզունգով։

Անդրկովկասի բանվորական շարժումների փառահեղ էջերից է 1900 թ. Թիֆլիսի օգոստոսյան գործադուլը, որին մասակցում էին նաև բազմաթիվ հայ բանվորներ։ Թիֆլիսի երկաթուղային արհեստանոցների 4000 բանվորներ օգոստոսի 14-ին, աշխատանքը դադարեցնելով, պահանջեցին 8-ժամյա բանվորական օր, աշխատավարձի ավելացում, բանվորների տնտեսական պայմանների բարելավում։ Գործադուլը տևեց 15 օր։ Այդ օրերին Թիֆլիսում ռազմական դրություն հայտարարվեց. սկսվեցին մասսայական ձերբակալություններ։ Բանտարկված բանվորների կանայք ցույց կազմակերպեցին։ Դա Անդրկովկասում կանանց առաջին ցույցն էր։

1901 թ. նշանավորվեց մի շարք գործադուլներով։ Միայն հունվար և փետրվար ամիսներին, «Իսկրայի» տվյալներով, Թիֆլիսում տեղի է ունեցել 15 գործադուլ։ Մարտին ձերբակալվեցին Թիֆլիսի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության մի շարք ղեկավար աշխատողներ, այդ թվում՝ Վ. Կուռնատովսկին, Ի. Ֆրանչեսկին, Ֆ. Մախարաձեն, Հ. Զարգարյանը և ուրիշներ[38]։ Մայիսմեկյան տոնի նախօրյակին իշխանությունները Թիֆլիս կանչեցին լրացուցիչ զորքեր։ ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի կոչով քաղաքի կենտրոնում՝ Սալդատսկի բազարի, Ալեքսանդրովյան այգու շրջանում մոտ 3000 ցուցարարներ հավաքվում են «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» կոչով և Կ. Մարքսի ու Ֆ. Էնգելսի նկարներով զարդարված կարմիր դրոշի շուրջը։ Այստեղ արյունոտ ընդհարում է տեղի ունենում ոստիկանության և անզեն ցուցարարների միջև։ «Ահա ընկնում է վիրավոր բանվորը,— այդ օրերին «Իսկրայում» գրել է ցույցի ականատեսներից Մելիք Մելիքյանը,— նա ամբողջովին արյան մեջ է, ոստիկաններն սկսում են ոտքերով տրորել նրան, իսկ նա անդադար շարունակում է գոչել. «Կեցցե՛ սոցիալիզմը» կեցցե՛ ութժամյա աշխատանքը»։ Հաղթամարմին դրոշակակիր Առաքելը (հայ) մի ձեռքով բռնում է իր գլխին բարձրացրած սուրը, ջարդում, երկու մասի բաժանում...»[39]։ Այդ օրը վիրավորվեց 14 և ձերբակալվեց ավելի քան 50 ցուցարար։ Թիֆլիսի բանվորների այս ցույցի մասին «Իսկրան» գրել է. «Կիրակի, ապրիլի 22-ին (հին տոմարով) Թիֆլիսում տեղի ունեցած իրադարձությունը նշանակալի է ամբողջ Կովկասի համար։ Այդ օրվանից Կովկասում սկսվում է բացահայտ հեղափոխական շարժումը»[40]։

Դարասկզբին հեղափոխական պայքարի փառավոր էջեր գրեցին Բաքվի և Բաթումի բանվորները։ Բաքվում առաջին անգամ բանվորները 1901 թ. դուրս եկան մայիսմեկյան ցույցի։ Նույն թվականին գործադուլներ արեցին քաղաքի

---

38 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 7 գ. գ. 326, թ. 137—153, գ. 436, թ. 13, գ. 585, թ. 291, 1901։

39 «Искра», № 6, июль, 1901 г.: Այս ցույցին բացի Մ. Մելիքյանից, Առաքել Օկուաշվիլիից, հայերից այլի են ընկել նաև Արմենակ Նալչաջյանը, Անուշավան Վարդանյանը և ուրիշներ։

40 Նույն տեղում։

Խատիսովի մեխանիկական գործարանի, ծխախոտի ֆաբրիկայի, Սաբունչիի մեխանիկական գործարանի բանվորները, նավթագործները, Թոուզ երկաթուղային կայարանի աշխատողները։ Գործադուլային ալիքը ծավալվում է Բաթումի ձեռնարկություններում՝ առանձապես Սաֆարովի ծխախոտի ֆաբրիկայում։

1902—1903 թվականները նշանավորվեցին քաղաքական ցույցերով և գործադուլներով։ Դրանք, հիրավի, բանվորական շարժման հետագա վերելքի տարիներ էին։ 1902 թ. Դոնի-Ռոստովում տեղի ունեցած խոշոր գործադուլ-ցույցը խոր ազդեցություն թողեց բանվորական շարժումների վրա։ 1902 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին գործադուլներ արեցին Բաթումի ձեռնարկությունների բանվորները։ Սակայն ամենից նշանավոր մարտի 9-ի քաղաքական ցույցն էր, որին մասնակցում էին Ռոտշիլդի և Մանթաշևի գործարանների, նավահանգստի, երկաթուղու և այլ ձեռնարկությունների 6000 աշխատող։ Այն ընթանում էր ՌՍԴԲԿ Բաթումի կոմիտեի ղեկավարությամբ։ Ցարական գործերն ու ոստիկաններն արյունոտ դատաստան տեսան առաջին անգամ բացահայտորեն զինված գոտեմարտի ելած բանվորների հետ։ Ցույցի ընթացքում սպանվեց 15, վիրավորվեց 54 և ձերբակալվեց 500 մարդ, որոնցից 21 հոգի դատի տրվեցին, իսկ մնացածներն արտաքսվեցին քաղաքից։ Նրանց մեծ մասը գնաց Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի գյուղերը՝ իրենց հետ տանելով հեղափոխական տրամադրություններ։

1902 թ. Բաքվի բանվորների մայիսմեկյան ցույցին մասնակցում էր շուրջ 5000 մարդ։ Բաքվի բանվորներն այդ օրերին գրել են. «Մենք՝ Բաքվի բանվորներս մյուս քաղաքների բանվորներից ետ չմնալու համար, միասին որոշեցինք առաջին քայլը կատարել սուրբ գործի համար... Մենք հիշում ենք դեկաբրիստների պատասխանը Պուշկինին՝ «Կայծից բոց կբռնկի...»։ Սակայն ուժեղ բոց բորբոքելու համար պետք է մեր կայծերը տարածել ամբողջ քաղաքով մեկ, որպեսզի մեծ հրդեհ առաջանա»[41]։

Մայիսյան այս ցույցերից հետո Բաքվում ուժեղացան ոստիկանական հալածանքները, ձերբակալվեցին ցույցերի ակտիվ կազմակերպիչներից 34 հոգի, այդ թվում՝ Բոգդան, Լյուզվիգ, Տիգրան Կնունյանցները, նրանց թույրը՝ Փառո Կնունյանցը, Բ. Կնունյանցի կինը՝ Ելիզավետա Գոլիկովան, Հ. Մելիք-Հովսեփյանցը, գիմնազիստներ Նազարյանցը, Ճղնավորյանցը և ուրիշներ[42]։

Բաքվի պրոլետարիատի բորբոքած «մեծ հրդեհը» բռնկվեց 1903 թ. հուլիսի 2-ին։ Ավելի քան հիսուն հազար նավթագործ բանվորներ, մեխանիկական արհեստանոցների աշխատողներ, տպագրիչներ, նավաստիներ, ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեի գլխավորությամբ քաղաքական հուժկու գործադուլի դուրս եկան։ Գործադուլավորների առաջին շարքերում էին Բիբի-Հեյբաթի և Սև քաղաքի նավթարդյունաբերական ձեռնարկությունների բանվորները, քաղաքի երկաթուղային դեպոյի աշխատողները, տպագրիչները։ Գործադուլը, տարածվելով, դարձավ ընդհանուր և երկարատև։ Բոլոր նավթահանքերում աշխատանքը դադարեցվեց։ Թերթերը լույս չէին տեսնում, ձիաքարշը կանգ էր առել։

---

41 «Искра», № 22, июль, 1902 г.

42 «Искра», № 21, июль, 1902 г.: ՄԼԿ-ի Վրացական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 93, ց. 2, գ. 760, թ. 1—10։

Ամենուրեք տեղի էին ունենում բանվորական բազմամարդ ժողովներ։ «Իր շափով և ընդհանրությամբ գործադուլը չտեսնված է,— այդ օրերին գրել է «Իսկրան»[43]։ Բաքվի պրոլետարիատի վիթխարի գործադուլին, որը տևեց գրեթե 20 օր, արձագանքեցին Թիֆլիսի, Կիևի, Օդեսայի, Բաթումի, Քութայիսի, Ելիսավետպոլի, Ալավերդու և այլ վայրերի բանվորները։

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության կոչով, ի նշան Բաքվի պրոլետարիատի պայքարի համերաշխության, 1903 թ. հուլիսի 14-ին գործադուլ հայտարարեցին Թիֆլիսի բանվորները։ Երկրամասում մինչ այդ նմանօրինակ գիտակցական և համերաշխ պրոլետարական պայքար չէր եղել։ Այդ օրը նշանավոր է նրանով, որ «...Թիֆլիսի բանվորները գործադուլ հայտարարեցին գլխավորապես յուրյանց և Բաքվի ընկերներին պահպանելու, թիկունք տալու համար,— ասված է ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի 1903 թ. հուլիսի 15-ի կոչում,—միացած ուժերով գրոհ տալու ընդհանուր թշնամու վրա...»[44]։

Անդրկովկասում հուլիսյան գործադուլներին մասնակցեց ավելի քան 100 հազար մարդ, այդ թվում՝ Բաքվում մոտ 50 հազար, Թիֆլիսում՝ 15 հազար, Բաթումիում և Փոթիում՝ 10 հազար, Անդրկովկասյան երկաթուղում՝ 5 հազար (Միխայլովո, Սամտրեդի և շրջակայքը), Ճիաթուրի լեռնային շրջանում մոտ 20 հազար և այլն[45]։

Հարավի բանվորների քաղաքական ցույցերն ու գործադուլները հսկայական նշանակություն ունեցան Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման համար։

Լենինյան «Իսկրան» լայնորեն լուսաբանում էր Անդրկովկասի բանվորների քաղաքական ցույցերի և գործադուլների ընթացքը։ Տասնյակ հոդվածներ, թղթակցություններ և ինֆորմացիաներ են զետեղվել «Իսկրայում» Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հեղափոխական շարժումներին նվիրված։ Հատկապես արժեքավոր են Բ. Կնունյանցի հոդվածները՝ «Բաքվի բանվորների անընդհատ գործադուլների պատճառները», «Նոր կողոպուտ», «Մեր տակտիկայի և կազմակերպության որոշ հարցեր» և այլն։ Բոլշևիկյան կազմակերպությունների օգնությամբ հայ բանվորներն ու աշխատավոր զանգվածներն աստիճանաբար ներգրավվում էին պրոլետարական հեղափոխական շարժման մեջ։ «Դաշնակցական» հիպնոզն անցավ,— գրել է Ստ. Շահումյանը,— հայ բանվորները ներգրավեցին հեղափոխական պայքարի մեջ։ Չնայած «դաշնակցականների» ամբողջ հակագործունեությանը, հայերի մեջ ծնունդ առան առաջին սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները, որոնք հայ բանվորներին մի ընդհանուր բանակի մեջ կապեցին վրացի, ռուս և այլ բանվորների հետ և նրանց առաջ դրեցին լայն, հեղափոխական խնդիրներ»[46]։

1903 թ. նշանակալից եղավ կովկասահայերի կյանքում։ Քաղաքական ցույցերն ու գործադուլներն արդյունաբերական կենտրոններից թափանցում են հեռավոր վայրերը։ Քաղաքական պայքարի են դուրս գալիս Հայաստանի լեռնագործները, երկաթուղայինները և արդյունաբերական այլ ճեռնարկու-

---

43 «Искра», № 45, 1-го августа 1903 г.

44 «Ռեպլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ», ժողովածու, էջ 27—28։

45 «Искра», № 47, 1903. Ս. Տ. Արկամեդ, Բանվորական շարժումը և սոցիալ-դեմոկրատիան Կովկասում, մասն 1, Երևան, 1929, էջ 130։ Նույնի ռուսերենը, Ժնև, 1910, Գ. Պլեխանովի առաջաբանով։

46 Ստ. Շահումյան, երկ, հ. 1, էջ 369։

թյունների բանվորները։ 1903 թ. ապրիլի կեսերին գործադուլ են անում Ճամլուղի պղնձահանքերի բանվորները՝ առաջադրելով մի շարք պահանջներ, այդ թվում՝ բարձրացնել իրենց աշխատավարձը, ստեղծել տանելի պայմաններ, վերջ տալ կապալառուների կամայականություններին[47]։ Ֆրանսիական ընկերության գործակալները և տեղական կապալառուները ճնշեցին հանքագործների գործադուլը։ Առաջավոր բանվորներից մի քանիսին իբրև «անբարեհույսների» և «բունտարարների» հեռացրին աշխատանքից։

Ալավերդու հանքագործների քաղաքական հաջորդ ելույթը տեղի ունեցավ 1904 թ. գարնանը, որը նույնպես ճնշվեց իշխանությունների միջոցով։ Նրանք օգտագործում էին բանվորների անկազմակերպվածությունը, երկպառակություններ առաջացնելով նրանց մեջ։ Այնուամենայնիվ հանքագործների այդ անդրանիկ գործադուլներն զգալի նշանակություն ունեցան բանվորների համախմբման, քաղաքական գիտակցության բարձրացման, դասակարգային ինքնագիտակցության ձևավորման համար։

1902—1903 թթ. տնտեսական հողի վրա գործադուլներ արեցին Ալեքսանդրապոլ և Ղարաքիլիսա կայարանների երկաթուղայինները։ 1904 թ. բռնկվեցին նոր գործադուլներ, որոնցից նշանավոր էին Ալեքսանդրապոլի բանվորների, սպասարկման ոլորտի աշխատողների և տնային ծառայողների, Ուլուխանլու-Ջուլֆա երկաթուղու բանվորների գործադուլները։ Ապրիլի 29-ին գործադուլ արեցին Ալեքսանդրապոլի արդյունաբերական ձեռնարկությունների և փռերի աշխատողները։ Նրանք պահանջում էին բարձրացնել աշխատավարձը, կրճատել բանվորական օրը, բանվորներին տալ բժշկական ձրի օգնություն, հանրակացարան, արձակուրդի ժամանակ պահպանել աշխատավարձը, հաստատել գիշերային հերթապահություն և այլն։ Ապրիլի 30-ի գործադուլը ճնշվեց դաշնակցականների ակտիվ օգնությամբ, իսկ առավել աչքի ընկնող ղեկավարները ենթարկվեցին հալածանքների։ Թեև Հայաստանում 1902—1904 թթ. տեղի ունեցած գործադուլները հիմնականում տնտեսական բնույթ ունեին և իրենց վրա կրում էին անկազմակերպվածության կնիք, բայց դրանք քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցան։ Հայաստանի պրոլետարիատի առաջամարտիկները դարասկզբին պարզելով գործադուլային դրոշը՝ աստիճանաբար թևակոխեցին դասակարգային պայքարի ուղին, Հայաստանի աշխատավոր մասսաների մեջ արդեն իր ծիլերն էր արձակել հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան։

* * *

Քաղաքին հետևեց գյուղը։ Բանվորական հեղափոխական շարժման հարաճուն վերելքն Անդրկովկասում ոտքի էր հանում ցարիզմի, կալվածատերերի և բեգերի ծանր լծի տակ տառապող և հարստահարվող աշխատավոր գյուղացիությանը։ Երկրամասում ագրարային շարժումներ են բռնկվում։ Առաջին գյուղացիական ընդվզումը տեղի ունեցավ 1902 թ. գարնանը Քութայիսի նահանգի Օզուրգեթի գավառում։ Նույն թվականի մայիսին մասսայական գյուղացիական շարժումներն ընդգրկեցին Գուրիան, Թիֆլիսի նահանգի Գորիի գավառի գյուղերը։ Ռուսաստանում ագրարային պայքարի ելած գյուղի աշխատավորության օրինակով գյուղացիները համոզվում էին, որ «Ոչ ոք մուժիկներին չի ազատի չինովնիկական տզրուկներից, եթե մուժիկներն իրենք իրենց

47 Տե՛ս ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 40, գ. 3, թ. 8։

շազատեն, եթե նրանք չմիավորվեն՝ իրենց բախտն իրենց սեփական ձեռքը վերցնելու համար»[48]։

Գյուղացիական ելույթներ եղան նաև Զուգդիդիի, Ախալքալաքի և այլ գավառներում, որոնց վրա մեծ ազդեցություն էին գործում 1903 թ. մարտի 9-ի Բաքվի քաղաքական ցույցի պատճառով գյուղերն արտաքսված հազարավոր բանվորները։ Բաքվի պրոլետարիատի 1903 թ. ամառային քաղաքական ցույցերի ազդեցությամբ Բաքվի, Ելիսավետպոլի, Շամախիի, Նախիջևանի, Լենքորանի գավառներում, Զաքաթալայի օկրուգում և այլ վայրերում նույնպես ազրարային ելույթներ ծավալվեցին։ Հայկական գյուղը ևս շարժման մեջ է մտնում։ Երևանի, Սարդարապատի, Էջմիածնի, Լոռու, Նոր Բայազետի, Զանգեզուրի, Դարալագյազի և այլ շրջանների գյուղացիները, որ հողի, ջրի, արոտավայրերի համար մշտական դժգոհության մեջ էին ցարական կառավարությունից, մուլքադարներից և մյուս հողատերերից, երևում են պայքարի։

1901 թ. փետրվարին Երևանի Նահանգի Էջմիածնի գավառի Փոքր Շահբիար, Մարգարա, Արզնի, Ելոզվան և Ներքին Ղուլլասար (այժմ Դիմիտրով) գյուղերի 30 վերաբնակյալ ընտանիքներ, որ եկել էին Արևմտյան Հայաստանից, դիմում են Նահանգի պետական գույքերի կառավարչին՝ պատմում իրենց հողազրկության, տնտեսական ծանր վիճակի մասին և պահանջում Ջիրուխլիի (Վարդանաշեն) պետական կալվածքներից իրենց հող տրամադրել։ Նույն թվականի օգոստոսին Բուհամլուի (Երևանի Նահանգ) գյուղացիները բողոքում են մուլքադար Մահմեդ Սուլթանովի դեմ, որն ապօրինաբար մուլք էր հավաքում։ Գյուղացիները պահանջում էին պաշտպանել իրենց իրավունքները։ 1902 թ. հուլիսին Ներքին Ղուլլասարի գյուղացիները դիմում են Երևանի Նահանգապետին և պահանջում կատարել իրենց գյուղի պետական-մուլքադարական հողի նոր վերաբաժանում, պատճառաբանելով, թե գյուղի կուլակներն ու արտոնյալ դասերն անցյալ տարիների ընթացքում բռնագրավելով գյուղի հողերը, ծայր աղքատության են հասցրել գյուղացիների մեծ մասին։ 1902—1903 թթ. Էջմիածնի գավառի Սարդարապատի (Հոկտեմբերյան) գյուղացիները պայքարի մեջ էին և անընդմեջ բողոքում էին Երևանի Նահանգապետին կալվածատեր Եղիազարովի ապօրինի արարքների դեմ։ Նա զավթել էր գյուղացիներին պատկանող հողն ու ջուրը։

Բեգերի և կուլակների դեմ ուղղված գյուղացիական լուրջ հուզումներ եղան Զանգեզուրում, որոնց վրա ազդեցություն էր գործել Բաքվի պրոլետարիատի պայքարը։ Տաթև, Շինուհայր (Շնհեր), Խնձորեսկ և այլ գյուղերի բնակիչները հաճախ հրաժարվում էին պետական ու կալվածատիրական հարկերը վճարելուց։ Շինուհայր գյուղի բնակիչների ելույթը ճնշելու համար այնտեղ է մեկնում Զանգեզուրի գավառապետը։ Գյուղացիները դիմադրում են և թույլ չեն տալիս, որ նա գյուղ մտնի։ Տեղի է ունենում ընդհարում։ Գավառապետը այնուհետև ճանապարհվում է Տաթև։ Այստեղ ևս նա հանդիպում է նույն վերաբերմունքին։ Ոգևորված շինուհայրցիների օրինակով, Տաթևի գյուղացիներն ավելի ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս, հարձակվում են կազակների վրա, դուրս քշում գյուղից և հետապնդում մինչև վանքը։ Խիզախ լեռնցիների գրոհներից սարսափած գավառապետը մշտական զորք է խնդրում։ «Շինուհայրցիների օրինակին կարող է հետևել ամբողջ բնակչությունը,— գրել

48 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 7, էջ 229։

է գավառապետը,— եթե գավառում չլինի զինվորական ուժ։ Այդ իսկ պատճառով խոնարհաբար խնդրում եմ ուղարկել կազակների երկու հարյուրյակ և բաժանելով, նրանցից մեկը տեղավորել Շինուհայրում, իսկ մյուսը՝ պատահական անհրաժեշտության համար պահել Գորիսում»[49]։

Ռուսական առաջին հեղափոխության նախօրյակին Հայաստանում բռնկված հակակալվածատիրական, ագրարային շարժումների մեջ նշանավորը Լոռու շրջանի Հաղպատ գյուղի գյուղացիների 1903 թ. ելույթն է։ Հաղպատի գյուղացիության առաջին ելույթը, ուր ուղղված էր կալվածատեր Բարաթովի և նրա հեծելապահնորդների դեմ, տեղի ունեցավ 1903 թ. մայիսին, իսկ երկրորդը՝ նույն թվականի նոյեմբերին։ Լինելով Ալավերդու և Թիֆլիսի բանվորական կենտրոններին մոտ, Հաղպատի գյուղացիներն իրենց վրա կրում էին սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցությունը։

Հաղպատում տիրակալում էր իշխան Բարաթովը, որն ուներ հազարավոր դեսյատին հող, մինչդեռ գյուղացիները սակավահող կամ հողազուրկ էին։ Կալվածատերն անգութ կերպով կեղեքում էր գյուղացիներին, ստիպում նրանց բարձր գներով վարձակալել իր հողը։ Նրանք իբրև ժամանակավոր պարտավորյալներ կալվածատիրոջը տարեկան վճարում էին բերքի ¹/₄-ը, կամ 1400 փութ ցորեն՝ բահրա, 100 սայլ խոտի բահրա, որը հավասար է 400 ռուբլու, արոտավայրերի դիմաց 1300 ռուբլի, 8 փութ յուղ, 20 փութ պանիր, Դեբեդում որսվող ձկան կեսը (տարեկան մոտ 50 փութ ձուկ), այգիների բերքի ¹/₄-ը, 2 ա. 50 կոպեկից մինչև 5 ռուբլի (նայած տնտեսությանը, միջինը կազմում է 4 ռուբլի) ծխի հարկ, տարեկան 20 փութ ընկույզ։ Բացի այս բոլորից, Բարաթովը հաղպատցիներից տարեկան լրացուցիչ գանձում էր նաև 1500 ռուբլու այլ հարկեր[50]։ Բարաթովի կալվածքները, որ տարածվում էին Հաղպատի շրջակայքում, առանձին տեղերում մխրճված էին գյուղացիներին պատկանող հողաբաժինների մեջ։ Կալվածքների նման մասնատված վիճակը կալվածատիրոջը ցանկալի չէր, քանի որ դրանից մասամբ շահում էին «հանդուգն» գյուղացիները, երբեմն օգտագործում նրա առանձին հողակտորները, առաջին հերթին «խաչի դուռ» արոտավայրը։ Բացի այդ, գյուղացիներին ընկճելու և կամքն մեջ պահելու, իր կալվածքները հարևան գյուղերի կուլակներին կամ կալվածատերերին կապալով տալու համար հարկավոր էին ամբողջական հողամասեր։ Այդ նպատակով 1903 թ. գարնանը Բարաթովը առաջարկում է գյուղացիներին՝ «դիջել նրան իրենց հողերը և փոխել նույն քանակությամբ ուրիշ հողերի հետ»[51]։ Գյուղացիները գիտենալով հանդերձ, որ ուժը և ցարական օրենքը հովանի են Բարաթովին, բայց և այնպիսս վճռեցին մերժել նրա առաջարկությունը։ Դրանից հետո կալվածատերը որոշեց «...ինչ էլ որ լինի, նույնիսկ ուժով գյուղացիներին իր կողմը գրավի և իր մտադրությունն ի կատար ածի։ Այս նպատակով սկսեց զանազան որոգայթներ լարել և ճնշել գյուղացիներին։ Այս-

---

49 Ա. Մարգարյան, Հայ գյուղացիության պայքարը հողի համար (1905—1907 թթ.), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, № 5, էջ 69։

50 Տե՛ս Եր. Մելիք-Յոլչյան, Չորս տարի Հայաստանի բանվորական շարժման պատմությունից, 1903—1907, Երևան, 1924։ Հ. Ս. Մելիքյան, Մարքսիստական կազմակերպությունները և ռևոլյուցիոն շարժումները Լոռիում (1899—1908), Երևան, 1957։

51 «Պրոլետարիատի կովի» թերթիկ», № 5—6, 15(28) հունվարի 1904 թ., «Նամակ Հաղպատից»։

պես օրինակ, նա բոլորովին արգելեց գյուղացիներին անցնել հենց իրենց՝ գյուղացիների ձեռքով շինած կամրջով...»[52]։ Սակայն չկարողացավ իրագործել այդ և որոշեց կամրջից անցնելու համար ամեն մի շնչից ու անասունից գանձել 40-ական կոպեկ հարկ, բայց նրա այդ կամքն էլ չկատարվեց։

Ագահ կալվածատերը տարեցտարի բարձրացնում էր կապալավարձը։ 1902 թ., երբ նա նորից բարձրացրեց այն, գյուղացիները հրաժարվեցին նրա կալվածքներից բարձրացված գներով հող վարձակալել և սկսեցին մշակել իրենց անորակ այն հողակտորները, որոնք ստացել էին ռեֆորմից հետո։ Այժմ էլ Բարաթովը պահանջեց կրկնակի տուրք վճարել անմշակ հողերի համար, արգելեց օգտվել արոտավայրերից և այլն։

Գյուղացիների համբերության բաժակը լցվել էր։ Նրանք հրաժարվեցին կատարել կալվածատիրոջ նաև այս պահանջը։ Ստեղծվեց լարված դրություն։ «Վերջերս իշխան Բարաթովի... և գյուղացիների միջև հարաբերություններն այնքան սրվել էին,— Թիֆլիսի նահանգապետին գրել է Բորչալուի գավառապետը,— որ նկատվում էին բրեական բնույթի դեպքեր, ըստ որում, ակտիվ մասնակցություն էին ցույց տալիս հաղպատցիները, իսկ պասսիվ դեր էին խաղում սեփականատերերը, որի փաստական իրավունքները կամաց-կամաց խախտվում էին հաղպատցիների կողմից»[53]։ Բարաթովը դիմում է իշխանության օգնությանը։ Մայիսին Հաղպատ են ժամանում հեծելապահնորդներն ու անտառապահները՝ 1902 թ. «պարտքի» և 1903 թ. կապալավարձի դիմաց գյուղացիների անասուններն ու գույքը բռնագրավելու համար։ Գյուղացիները, նույնիսկ կանայք ու երեխաները, զինվելով բահերով, մահակներով և ինչով հնարավոր էր, գյուղից դուրս են քշում նրանց։

Կալվածատերը դիմեց ցարական դատարանին։ Թիֆլիսի օկրուգային դատարանը հարցը լուծեց նրա օգտին։ Բորչալուի գավառի ոստիկանական պրիստավ իշխան Ավալովը, ստանալով վճիռը, Բարաթովի կալվածքի կառավարիչ Աբդուղելիշվիլու, Ալավերդու համայնքի ավագ Պետուկա Խարիտովի հետ միասին, հեծելապահնորդների ուղեկցությամբ, 1903 թ. նոյեմբերի 8-ին գալիս է Հաղպատ։ Ավալովը գյուղացիներին հավաքում է հաղպատի վանքի մոտ և պահանջում «սահմանված կարգով» կատարել դատարանի որոշումը, կամավոր կերպով ազատել արոտավայրերը, վերդրման ներկայացնել անասունները։ Մինչ այդ նոյեմբեր 5-ին գյուղացիներն ընդհանուր ժողով էին գումարել և որոշել դիմադրել, ոչ մի հարկ չվճարել, բռնագրավել Բարաթովի հողերը և բաժանել իրենց մեջ։ Գյուղացիները Ավալովի պահանջները մերժեցին։ Դրանից հետո ավելի քան 60 պահնորդներ հավաքեցին գյուղի և ձմեռանոցի անասունները և ցուցակագրեցին՝ Բարաթովի պահանջած 5000 ռուբլի պարտքի և նրան հասցված «վնասի» դիմաց։ Ավալովը հրամայեց բոլոր անասունները քշել Հաղպատից 3 վերստ հեռավորության վրա գտնվող կալվածատեր Բարաթովի գրասենյակի մոտ։ Դեռ չէին հասցրել տեղից շարժվել, երբ ամբողջ գյուղը մեկ մարդու պես հարձակվեց նրանց վրա։ Կանայք և երեխաները առաջինը փակեցին ճանապարհը և անասունների եղջյուրներից կախված աղաղակում էին՝ «օգնեցեք, մեզ կողոպտում են»։ Պրիստավը հրամայեց ժողովրդին ծեծել մտրակներով։ Այդ էլ չօգնեց։ «Հենց այդ մոմենտին գյուղից միանգա-

52 Նույն տեղում։
53 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 34 գ., գ. 431, թ. 13։

մից բացվեց հրացանային կրակ։ Իսկ անասունները մնալով բախտի բմահաճույքին, իսկույն թշվեցին հովիվների կողմից»[54]։ Պահնորդները, չդիմանալով գյուղացիների գրոհներին, կռվով նահանջում են դեպի Ախթալա։ Ապրստամբները հետապնդում են նրանց և փորձում նորից շրջապատման մեջ գցել։ Բայց վերջիններիս հաջողվում է ազատվել հետապնդումից։

Հաղպատի գյուղացիների ապստամբությունը 1903 թ. Գործ էդ. Խաչիկյանի

Նոյեմբերի 8-ի զինված ելույթի ժամանակ սպանվեց 8 մարդ, որից 4-ը կին, շատերը մարմնական ծանր վնասվածքներ ստացան։ Ապստամբ գյուղացիների դիմադրությունը ճնշելու համար Թիֆլիսի նահանգապետի կարգադրությամբ 75 հոգուց բաղկացած կազակային մի ջոկատ ուղարկվեց Հաղպատ։ Նոյեմբերի 10-ին Հաղպատ լցվեցին մոտ 150 զինված կազակներ և պահնորդներ, բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, այդ թվում՝ գավառապետը։ Գյուղի վրա բռնակատարում (էկզեկուցիա) դրվեց։ «Չի կարելի նկարագրել այն գազանությունները, որոնք տեղի ունեցան այնտեղ։ Կազակները թափվելով տները, կողոպտում էին այն բոլորը, ինչ որ ձեռքի տակ էր ընկնում... Կանանց գլխի զարդերը և գյուղացիների հավաքած մի քանի կո-

54 ՍՍՀ ԿՊՊԱ. ֆ. 34, գ. 431, թ. 14։

պեկները բոլորովին անհետացան։ Ամբողջ գյուղը կողոպտելուց հետո արդեն սկսեց տեղի ունենալ սարսափելի բռնակատարում։ Կազակները ծեծելով միմյանց էին հանձնում գյուղացիներին։ Խեղճ գյուղացին աղատվում էր այն ժամանակ, երբ բոլորն արդեն անխնա ծեծել էին։ Գյուղացիներն աղատվում էին հարևան գյուղերը փախչելով, ցարի գազանացած ծառաներից՝ զորքերից... Գավառական պրիստավը այս գազանություններից հետո ման էր գալիս՝ ասելով. «Հաղպատը մենք հավասարեցրինք հողի հետ, այնտեղ այլևս խոտ չի բուսնի»[55]։ Ավելի քան տասն օր տևեց հաշվեհարդարը։ Գյուղացիները զրկվեցին ոչ միայն անասուններից, այլև արոտավայրերից։ Բռնագրաված միջոցներից 5000 ռուբլի տրվեց իշխան Բարաթովին։ Ձերբակալվեց 200 «անբարեհույս» գյուղացի, բանտարկվեց 60 մարդ, այդ թվում 18 հոգի նետվեց Թիֆլիսի Մետեխի բանտը։ Հաղպատի նոյեմբերի 8-ի գյուղացիական ելույթի կազմակերպիչներն էին գյուղացիներ Արզուման Սոխիկյանը, Սարգիս Աթանասյանը (Այնալով), Կամսար Մելքումյանը, Գրիգոր Երզնկյանը, Շաբար Երզնկյանը։ Նրանց ակտիվ աշակցում էր գյուղի քահանա Հարություն Երզնկյանը։

Չնայած համառ դիմադրությանը, Հաղպատի գյուղացիների 1903 թ. նոյեմբերյան ելույթը ճնշվեց։ Վ. Ի. Լենինը, խոսելով 1902—1903 թթ. գյուղացիական ապստամբությունների մասին, նշել է, որ «Ցարական կառավարությունը նրանց հայտարարեց սովորական խռովարարներ ու կողոպտիչներ (նրա համար, որ նրանք կողոպտիչ կալվածատերերից խլում էին հենց գյուղացիների ցանած ու հնձած հացը), ցարական կառավարությունը նրանց դեմ զորք ուղարկեց, ինչպես թշնամիների դեմ, և գյուղացիները ջարդվեցին, գյուղացիների վրա կրակեցին, շատերին սպանեցին, գյուղացիներին գազանաբար ծեծի ենթարկեցին, ծեծելով մահվան դուռը հասցրին...»։ Հետո, Վ. Ի. Լենինը շարունակում է. «Գյուղացիները պայքարում էին արդար գործի համար։ Ռուսական բանվոր դասակարգը մշտապես կհարգի ցարական ծառաների ձեռքով գնդակահարված ու հողոտված նահատակների հիշատակը։ Այդ նահատակներն աշխատավոր ժողովրդի ազատագրության ու երջանկության համար մարտնչողներ էին։ Գյուղացիները ջարդվեցին, բայց նրանք նորից ու նորից ոտքի կելնեն, նրանք հոգեպես չեն ընկճվի առաջին պարտությունից»[56]։

Վ. Ի. Լենինը կանխանշում էր հեղափոխության բուռն վերելքը, որտեղ աշխատավոր գյուղացիությունը բանվոր դասակարգի ղեկավարությամբ ու նրա հետ դաշնակցած ակտիվ դեր ուներ կատարելու։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲՌՆԱԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ 1903—1904 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլոժեննիե»-ով ցարական կառավարությունը՝ ճանաչել էր հայ լուսավորչական եկեղեցու սեփականության իրավունքը։ Հայոց եկեղեցին ուներ զգալի հողատարածություններ, ջրաղացներ, առևտրական կրպակներ և այլ եկամտաբեր գույք[57]։ Հայ եկեղեցու ընդհանուր ունեցվածքի

55 «Պրոլետարիատի կռվի» թերթիկ, № 5—6, 1904։

56 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 7, էջ 248։

57 Տե՛ս Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ, 1906, էջ 1—21, 39—40։